

ԲԱԶՄԱՎԷՊ

ՌՅԺԸ. 1869 — ՔՍԱՆԵՐՈՐԴ ԵՕԹՆԵՐՈՐԴ ՏԱՐԻ. — ԱՊՐԻԼ

ՆՇՄԱՐՔ ԵՒ ՆՇԽԱՐՔ

ի Հայաստան Աշխարհի.

(Տես էրես 63)

Դ. Պոնտոսի մայրաքաղաքէն կ'երթանք Հայաստանի հիմկու մայրաքաղաքը. Տրապիզոնէն յիջդիրում. ետքինս՝ թէ և բուն Հայոց թագաւորանիստ քաղաք եղած չէ, բայց գոնէ կէս Հայաստանի մայրաքաղաք սեպուած է 1450 տարիէ վեր. երբեմն Յունաց (Բիւզանդիոյ) իշխանութեան բաժին եղած Հայաստանի, յետոյ Արաբացւոց, հիմայ ալ Օսմանեանց. և դարերէ վեր Հայաստանի ամենէն մարդաշատ քաղաքն է. քաղաքական, զինուորական, և առևտրական տնտեսութեամբք ալ առաջին քաղաքն ըլլալով՝ օտար չէ մայրաքաղաք ըսելս: Տրապիզոնէն մինչև մեր քաղաքը՝ միջոցն շիտակ գծով հարիւր մղոնի չափ է. որ եթէ դուրան երկիր մ'ըլլար՝ երկաթուղին կրնար զմեզ մէկ օրուան մէջ տանիլ բերել ասկից հոն և անկից հոս. հիմայ՝ միայն երթալու

կամ գալու համար հինգ վեց օր պէտք կ'ըլլայ, կամ աւելի՝ ըստ եղանակի տարւոյն և ընտրուած ճամբուն. վասն զի երկու երեք կողմէ ճամբայ կայ, թէ և ամենն ալ անհարթ. անոր համար հիմայ ձեռք զարնուած է շտկելու դիւրին ճամբան. և փափագելու է որ դարձեալ չխափանուի: Սովորական բանած երեք ճամբաներէն ամենէն դիւրին՝ բայց և ամենէն երկայնն՝ ամենէն ալ արևմտադոյնն է. Նիւմիւշխանէի վրայով կը տանի 'ի Բաբերդ, անկէ 'ի Կարին. ամենէն կարճ բայց ամենէն դժուարինն և ձմեռ ատեն անգնալին՝ է ամենէն արևելեանն, որ լեռանց տափերուն վրայ ունեցած արօտներուն համար՝ Չայրլուար կ'ըսուի. իսկ միջինն թէ դիւրութեամբ թէ երկայնութեամբ միջակ է. բայց այս ալ գրեթէ անանցանելի է 'ի ձմրան. և առջինին հետ կը միա-

նայ 'ի Բաբերդ : Իմ բռնած ճամբաս այս միջինն էր :

Տրապիզոնէն ինչուան առաջին լեռանց անցքը՝ 20—25 մղոնի չափ է . ճամբան հիմայ բաւական աղէկ շտկուած , Տէկիրմէն տէրեաի գետոյն ձախ կամ արեւմտեան կողմէն կ'երթայ . հին ատեն այս Տրապիզոնի գետս Պիքսիդ կամ Պիքսիդէս կ'ըսուէր , գուցէ Տօսախուտ նշանակելով . ասոր մէկ (արեւելեան) ճիւղին ծայրը՝ Յոյնք Ս . Գէորգայ վանք մ'ունին . երկու ճղերուն միջոց է Խօշօղլան լեռն , ուր երիտասարդ կտրիճ մը , կ'ըսեն , կը տիրէր սուլդան Մէհմէտի այս կողմերս եկած ատեն , որ իր ձեռքով սպաննեց կտրիճը , յետոյ զըջալով՝ այսպէս անուանեց տեղը : Գետոյն միջին ճիւղն կ'ըսուի Մէյրեմալնէ . վասն զի անոր աղբերականց քով՝ բարձր և դժուարելանելի լեռան մը վրայ շինուած է Տիրամօր վանք մը Յունաց , Սուլթան կոչուած , ուր Սինայ լեռան վանքին պէս՝ միանձուկն սանդղօք և չուանօք կախուած կ'եղեն կ'իջնեն . և որ արծուի բոյնի մը պէս քարալեռան գագաթը զրուած՝ բարձրէն կը դիտէ զծով և զցամաք . բայց ալ աւելի խորագոյն դիտեր է տէրութեանց փոփոխութիւնը . Տրապիզոնի կայսերութեան վերցուիլը տեսաւ , ինքն անշարժ մնաց . աշխարհակալ սուլդանն , կ'ըսուի թէ ասոր հրաշագործ Տիրամօր պատկերին երկու հատ գերանաձև մոմ խաւեր է , և եկեղեցւոյն գմբէթները կապարով պատեր է :

Այս Մէյրեմանէ վտակն կը խառնուի արեւելեան կողմէն եկած վտակին՝ որ Մաշուգա կ'ըսուի . երկուքին անկեան միջոցն է Ճէվիզլիկ գիւղաւանն , և ըստ Յունաց Քարիտիա . գեղեցիկ դիրք և բուսաբերութիւն . ոչ միայն ընկուզենիք այլ ինչուան և թզենիք կը գտուին . իսկ վայրի և ընտանի ծաղիկք անբաւ : Ասկէ քիչ մը վարով է քարաշէն հնգակամար կամուրջ մը , ուսկից ճամբան երկու կը բաժնուի , մէկն յարեմուտը 'ի Կիւմիւլխանէ կը տանի , միւսն՝ որ իմ բռնածս է՝ դէպ յարեւելք դարձելու

կը հանէ : Ընկուզուտէն չորս ժամ և Սուլթանէն երկու ժամ հեռանալով լեռներու մէջ կ'եղենք . ուր իբրեւ 5550 ոտք ծովուն երեսէն վեր կը հասնինք Գարապաիւն կամ Կէպան գիւղը՝ լեռանց կրճին մէջ , զոր կը նշանակէ գեղին անունն ալ , որ է Կապան ըստ Հայոց , ինչպէս որ մերայինք կ'անուանեն լեռանց նեղուցքը . և շատոնց այսպէս ըսուած ըլլալն՝ կը վկայուի Տրապիզոնի կայսերաց և ճենովացւոց դաշնադրութեան մը մէջ յամին 1314 , յորում Գապանուս Cabanum կ'անուանի կապանն , ընկուզեաց կամուրջն ալ Pons Carini (թէ որ չուզենք կարնոյ կամուրջ անուանել) . կայսրն կը խոստանար պաշտպանելու ճենովացոց վաճառքեր կարաւանաց . այն ատենէն և աւելի առաջուց ալ՝ Հնդկաց և Պարսից վաճառքն այս և ուրիշ լեռանց գագաթներէն կ'եղէին կ'իջնէին , 'ի Կարին և 'ի Տրապիզոն կը հանգչէին ժամանակ մը . Կարին վաճառուց մեծ փնդուկ մ'էր , Տրապիզոն՝ Կարնոյ նաւահանգիստ կրնայ ըսուիլ : —

Սեւ Կապանէն դուրս կամ վեր ելնելուդ՝ նոր աշխարհ մը կը տեսնես , որ շատ հաճոյ չէ աչաց , թէ և ձիւնապատ չըլլան բարձունքն՝ աղէկ եղանակի մէջ , սակայն միշտ չոր ու տկուր են . ծառերն կը նուազին , ժայռերն կը բազմանան . ժամերով ճամբայ կ'ըլլուի , գեղ մը չեւեւար . հազիւ տեղ տեղ առանձնակ տուններ կամ հիւղեր՝ բարձրաւանդակի մը վրայ տնկուած , բոյնի կամ դիտարանի նման . որ արդարեւ կը յիշեցընեն հին 2000 ամեայ աշխարհագրաց նկարագիրն այս կողմերուս ցեղ մը բնակչաց , որք Մուսիւնէկք կ'ըսուէին , գուցէ Միսսիւնէկք , վասն զի կ'ըսեն թէ սեան պէս նեղ աշտարակաձև տուններ ունէին և մէկմէկէ շատ հեռու : — Հասնինք ուրիշ Կապանի մը , որ առջինէն շատ աւելի բարձր է , գրեթէ 9000' ծովուն երեսէն վեր , Խոշլաղ ըսուած լեռանց մէջ , Բոշլաղաւտ—պօղաղ կոչուած 'ի Թուրքաց . լեռներն ալ Խաղտահայոց լեռներն են և անըրպետք Հայոց և Պոն-

տոսի ջրերուն : Այս տեղս արժանի է Հայոց բարձր սահմանաբար մը կամ դուռ մը սեպել . և յիրաւի բնապատում աշխարհագիրն Պլինիոս՝ Խաղտահայոց Պահակ կամ Կապուս կը կոչէ , Pylæ կամ Fauces Armenochalybes : Հայաստան աշխարհագրադպրը շինող ճարտարապետն , Տէրն , այսպիսի զրոններ ալ հագուցեր էր անոր լեռնապարսպաց . և այսպէս ճանչցեր էին բնիկք և օտարք . ինչպէս որ տեսանք այս հիւսիսային արևմտեան դրան անունը . այսպէս ալ Հայաստանի արևմտեան հարաւակողմը կար ծանօթ Հայոց Պահակն կամ Դոռն , Armeniæ Pylæ , Կէրկէն գալէի քով , Եփրատայ և Տօրոսի անձուկնեւրուն մէջ : — Հարաւակողմը կային քանի մը Դրունք կամ Պահակք , զոր Բիւզանդեան Յոյնք քելիզուրա (փականք) կոչէին , և անկէ ոմանք մերայինք ալ կըսուէր կամ լեւուրք անուանեցին , ինչպէս Կիւսուրք Աղձնեաց և Կիւսուրն Զերմաձորոյ որ և Ատրեւտանի դրունք , որ կամ զատ կամ նոյն իսկ Բաղիշու և Ռահվայի ճամբան էր , որ հիմայ սովորական բանածն է այս կողմէն : — Ալ աւելի յարեւելք երթալով Հայոց և Ատրպատականի միջոց՝ Զարասպ լեռանց անցքը կայ , քովն ալ Հայք անունով գեղ մը : Իսկ Հայոց բուն արեւելեան կողմը մասնաւոր դրան պէտք չունէր , վասն զի քիչ մը հեռուն կասպից ծովն կը պատի : Ասոր եզերքն է Հայաստանի հիւսիսային արեւելեան կողմը՝ Կովկասայ և ուրիշ լեռանց ամենէն աւելի հռչակաւոր Պահակն կամ Դոռն որ զանազան անուամբք կը կոչուի , ճորայ , Հոնաց , Դարքաւտայ , Երկաթի , Աղուանից , և այլն . բուն Հայոց սահմաններն ինչուան հոս չէին հասներ . բայց մեր հզօր թագաւորներուն ձեռքն հասան . նաև վարդանանք այս Դրանս տիրելով՝ իրենցմէ արքայազարմ իշխանի մը պահպանութեան յանձնեցին . իսկ Հեթում Պատմիչ ինչուան հոս կը հասցունէ Հայոց սահմանները : Այս աշխարհածանօթ կովկասեան լեռանց պարսպաց մէջ , (վասն զի պարսպի

պէս երկայնաշար ձգուած են Սեաւ և Կաղբից ծովուց միջոց) , քանի մ'ուրիշ զրոններ կամ կապաններ կամ անցքեր ալ կան , բայց մէկ հատն է ամենէն նշանաւորն , Դոռն Արաւաց , որ հիմայ ալ Տարի-Արաւ կ'ըսուի նոյն նշանակութեամբ , և Հայաստանի հիւսիսային Դոռն կրնայ ըսուիլ , և ատեն մը յիրաւի ինչուան հոս ալ հասած է Տրդատայ իշխանութեան սահմանն . իսկ իր հայրն խոսրով ոչ միայն ճորայ պահակէն անդին արշաւեր էր իր հօրը մահուան վրէժն առնելու , այլ և բռներ էր այն դուռը իբրեւ սեփական իրեն , ինչպէս որ Ագաթանգեղոս կ'իմացընէ . « Սկսա » նէր խոսրով . . . բանալ զ'Իրունս Արա » նաց և զիշրոյ պահակին , հանել » զզօրս Հոնաց , ասպատակ դնել 'ի » կողմանս Պարսից » : Այսպիսի զրոններ ունող , և ուզած ատեն փակող և բացող տանուտէր մը՝ հարկաւ հզօր և հարուստ պէտք էր ըլլար , Մեծ ոմն . տնուորդն ալ կրնային խաղաղ և երջանիկ ապրիլ :

Ե . Խաղտահայոց դռնէն անցնելով վերջին բարեւ մ'ալ տուի ծովուն՝ զոր այսպիսի բարձրութենէ մը կը նշմարէի միայն արեւու ճառագայթներով փայլած հայելոյ կտորի մը պէս . և դարձայ դէպ յարեւելեան հարաւ , ուր նոր տեսակ ծով մը՝ մանաւանդ թէ ալիք՝ սկսան երևնալ . ոչ ընդարձակութիւն գաշտաց , ինչպէս որ բարձր լեռնէ նայող մը սովորաբար կը տեսնէ ցամաքի վրայ , այլ միրկած և փրփրած ծովու մ'երես . սեւ ու ճերմակ ալիքներու նման՝ լեռանց կոհակներ , լերկ ու մերկ , որ տխրական զգացմունք մը կուտան տեսողին , մանաւանդ եթէ ամառն հասած չըլլայ . դեռ շատ լեռանց և լեռնադաշտից վրայ ձիւնն տարածուած է . կանաչ պատ մը կամ սիւն մը բնաւ չեւերի , այսինքն ոչ անտառ և ոչ ծառ . ասիկայ մեր աշխարհին հիմկու մեծ բնական պակասութիւնն է , զոր ամեն ճամբորդք կը յիշեն . և Էրզիրումէն մինչև 'ի Դավրէժ՝ երկրին մէկ ծայրէն մէկալ ծայրը՝ ծառ մը չտեսանք կ'ըսեն .

և սուտ ալ չէ՝ այն կարաւանի ճամբուն վրայ, մանաւանդ եթէ ձմեռն ըլլայ : Բայց 'ի հարկէ աղէկ եղանակին կը տեսնեն դաշտաց և լեռնատափից սքանչելի կանաչութիւնն ալ, հարուստ արօտներով, վայրի ծաղկամբք և թփովք, որովք 'ի սկզբանէ հռչակուած էր Հայաստան, իբրև աղէկ և ընդարձակ տեղումք ունեցող ոչխար և պախրէ և ձիան արածելու . ինչուան հիմայ ալ այնպէս է . կը տեսնեն անշուշտ և կը վայելեն ալ երկրին առատ և համեղ բանջարեղէններն և ընդեղէնները . նաև անուշակ և ընտիր պտուղները՝ որ քիչ մը ցած դաշտաց և հովտաց մէջ առաջ կու գան, և նաև վանայ 5000 ոտք բարձր ծովադաշտին եզերքը . իսկ ցորեն և ուրիշ արմըտիք ինչուան 6000 ոտք բարձրութեան վրայ կը գտնեն . լեռնային բոյսեր և ծաղիկներ նաև 10,000 ոտք բարձրութենէ վեր ալ : Կրնան տեսնել նաև ոչ քիչ անտառներ՝ Բասենի աւախայտ դաշտէն քիչ հեռու Սողանլու լեռանց երեսը . Բաղիշու և Մոկաց միջոցը ընդարձակ կաղնեստան, որոյ համար փայտի աշխարհ կոչուած էին այն կողմերը . մեր աշխարհին հիւսիսային մասին՝ Գուգարաց աշխարհին մէջ կան շատ անտառներ և մշտադալար ծառեր . արևելեան կողմը՝ անուանի էին և են Արցախոյ մայրիքն . անկից դէպ 'ի հարաւ ոլորելով՝ Սիւնեաց երկրին և անկէ երասխ գետով բաժնուած երկրին արդի անուններն՝ Գառապաղ և Գարաաղաղ՝ վկայ են ծառոց և անտառաց . թողունք ուրիշ կողմերը : Եւ եթէ մէկն Հայաստանի գետնին ընդհանուր բարձրութեանը նայելով (2500 ոտքէն ինչուան 6000) չհաւատայ այսչափ ծառ ու փայտ բերելուն ալ՝ կըրնանք նաև յիշեցնել իրեն որ հին ատեն աւելի շատ էին հոն անտառք, բայց անհոգութեամբ կտրուելով և նոր չտնկուելով՝ պակսած են, և ոմանց հետքն կ'երևին մինչև այսօր . և տեղ տեղ հին և ահեղ ծառեր ալ կան . վկայ ըլլայ Ուրտապարի հրապարակին սօսին, որ երկրիս ծանուցեալ ստուարա-

գոյն ծառոց մէկն է : — Այս խօսքերնուս զարտուղութիւնն ալ վերջացընելով՝ ճամբայ ելլենք :

Արևմտեան (Կիւմիւշխանայի) ճամբան թողլով՝ դարձայ յարևելք . երկուքին միջոց լեռ մը կայ Կորում կամ Կրում անուամբ, ասոր վրայէն ալ պէտք եղաւ անցնիլ, որ գրեթէ 9000 ոտք (8940) բարձր է . և արևմտեան ստորոտը համանուն գիւղը կայ, իմ ճամբէս դուրս և արժանի հետաքննութեան . վասն զի բնակիչքն յատուկ բարք և կրօնք մ'ունին կէս կէս, դրսէն մահմետականներսէն քրիստոնեայ . և իբրև զատ ազգ կամ ժողովուրդ մը Կրումցի՝ Կրումլու կ'անուանին 'ի Տրապիզոն . լեզունին յունարէն է . արուեստով շատերն որմնադիր են, և կը բնակին Կիւմիւշխանէի գեղերուն և նաև քաղքին մէջ ալ : Երբ (1856) Կրօնից ազատութիւն հրատարակեցաւ՝ շատերն համարձակ քրիստոնեայ երևցան և պաշտպանութիւն գտան Յունաց եպիսկոպոսէն և Եւրոպացի հիւպատներէն : — Գուցէ աւելի ևս հետաքննութեան արժանի է ուրիշ ժողովուրդ կամ ցեղ մ'ալ որ այս կողմերուս հին անուամբը մինչև հիմայ խալտ կը կոչուի, և անծանօթ չէ Տրապիզոնացուց, բայց կարծեմ ոչ դժբընձած է ազգագրական և լեզուաբանական տեսութեամբք . ինծի երևցածն այս է՝ որ ասոնք են բնիկ սերունդք կամ մնացորդք խաղտեաց հին ազգին, որուն հետ խառնեալ և խնամացեալ Հայք՝ ըսուեցան Հայախաղտիք կամ խաղտահայք . հին Յոյն և Լատին հեղինակք քիչ անգամ խալտ կամ Քալտէի (Քաղգէացիք) կ'ըսեն ասոնց, այլ աւելի յաճախ խալիւք կամ Ալիւք, զոր ինչուան Հոմերոս իսկ կը յիշէ . ազգին հետ արուեստն ալ իմանալով, որ է բովագործք, պղնձագործք, երկաթագործք . և զնոյն կը ճամարտէ իրենց հիմկու բնակութիւնն ալ այս կողմերս, դէպ 'ի Կիւմիւշխանէ և 'ի Բաբերդ : Այս ետքի յիշեալ տեղս՝ խաղտեաց գլխաւոր կենդրոն սեպուեցաւ մեր պատմութեան ծանօթ ատենները և Բիւ-

ղանդացւոց կայսերութեան առջի դարերուն . Բաբերդ՝ աւելի հին ատեն՝ Սպեր աշխարհին կամ գաւառին մասն եղած կը թուի , յետոյ առանձին գաւառ մ'եղած , և Հայոց աշխարհաց հետ միացած . որով խաղտիք երբեմն բնիկ Մեծ Հայոց մասն կը սեպուին , երբեմն դրակից և վիճակակից աշխարհ մը , նման փոքր Հայոց : — Ահա այս (Բաբերդու) երկիրն է որ կը մտնենք հիմայ , Պոնտոսի և Հայոց ջուրերը զատող լեռներէն իջնելով . արդէն ճորոխի օժանդակ գետակներուն հեռագոյն և առաջին վտակ մը՝ թողուած Պղնձահանքի մը (Մառտէն-խան) և քարաշէն կամուրջին (Թաշ-քէօփրիշ) քովէն անցնելով՝ կ'երթայ , կը տանի կը մտցընէ զմեզ մեր բնիկ աշխարհը :

2. Մեր՝ կամ բնիկ Հայախաղտեաց սահմանին վրայ առաջին հանդիպած շէնքն է պատի գիւղիկ մը , բայց անուշիկ հայկական անուամբ Վզեռնիկ , որ կարծես թէ իր անուան համեմատ այս փոքր և Մեծ Հայոց , Կողքիսի և Պոնտոսի լեռանց միջոց երկընցած երկրին վզին վրան է , 5813 ոտք բարձր՝ ծովուն երեսէն : Այն վտակն՝ որ ասոր քովէն կ'անցնի կ'երթայ 'ի Բալահոռ՝ անոր անուամբ կը կոչուի . հարաւային կողմէն կու գայ Լորի կամ Սամսուն-սոս վտակն . երկուքին միջէն՝ Մաւաւոտ , որ անոնցմէ մեծ է , և իրարու խառնուելով կը ձևացընեն ճորոխ գետը , որ մեր աշխարհին չորս մեծ գետերէն վերջը՝ մեծագոյնն է ուրիշ գետերէն . միայն այս Բաբերդու և Սպերու գաւառներն ու Տայոց աշխարհը կ'ոռոգէ 'ի Հայս , և կը դառնայ 'ի հիւսիս Կողքեաց կամ Եգերաց աշխարհը կ'իջնէ , ու անոնց բռնիկ գետը (Աճարա) առնելով կը թափի 'ի Սեւ ծով կիւնեէի և Պաթումի միջոց : Կարծուի թէ Ս . Գրոց յիշեալ Փիւռն գետն ալ այս է , որ կը պատէր զերկիրն խաւիլատայ կամ Եւիլատայ , և յիւրաւի ճորոխ կը պատէ նախ խաղտեաց երկիրը , վերջը ուղղակի 'ի հիւսիս կ'ընթանայ :

Վզեռնիկէն անցանք 'ի Խաւդասկ ,

անկէ 'ի Բալահոռ , թողլով ուրիշ իջևաններ , և Ղափուխ սրահայր լեռը , ուսկից կ'անցնին ոմանք Կիւմիւշխանէ կամ Գարահիսար (Շապխանէ) երթալու համար . 1829էն Ռուսաց հռչակաւոր Բապէշիշ զօրապետն՝ ինքնին ձեռնելալ այս լեռան վրան Օսմանեանց բանակը դիտելու : Բալահոռի դիրքն (5020 ոտք ծովուն երեսէն վեր) Բաբերդու դաշտին բերանը , ուրիշ մերձակայ գեղերէն աւելի բազմամարդութիւնն և ալ աւելի բնակարաններու հետքեր՝ կ'իմացընեն որ հին ատեն նշանաւոր տեղ մ'եղած պիտի ըլլայ , գոնէ Միհրդատայ և Լուկուլլոսի պատերազմաց ատեն : Շատ տարի չէ որ պզտի դպրոցիկ մը հաստատած են հոս մերազգիք իրենց եկեղեցւոյն քով , բայց բնակչաց մեծ մասն այլազգիք են , որք երկու դար առաջ գրեթէ բնաւ չկային հոս , բոլորն ալ հայազգի էր . 1694էն հոս գիշեր մ'անցուց ճեմելի իտալացի երեւելի ուղևորն , և հոն գտաւ հայազէտ քարոզիչը Հ . Վիլլոդ , որ ժողովրդեան քրիստոնէական վարդապետութիւն կ'ընէր , և դիւրաւ սովորեցընելու համար Բալայաշտիկ Խաղ մը հնարեր էր , որով աշակերտքն ալ բազմաթիւ կ'ըլլային , մեծ ու պզտիկ :

Բալահոռէն ինչուան 'ի Բաբերդ՝ հինգ ժամու ճամբայ է . այս միջոցս կան շատ հայանուն գեղեր , որոնք պատմական նշանակութիւններ ալ պէտք է ունեցած ըլլան . ինչպէս Օձտեղ , ուսկից էր գիտնական վարդապետն Սրապիոն Ժ. Գարուն վերջը , որ առաջնորդ եղաւ մօտաւոր Վահանաշէն կամ Վանշէն վանքին , ուսկից հեռու չէ Ս . Լուսաւաշտի վանքն ալ , որուն պատերուն վրայ օձի նմանութիւններ կը գտնեն բնակիչք տեղւոյն , և անկէց գեղին անունն ալ . — Գռզի , ուսկից էր վարդան Յովնանեան գիտուն արքեպիսկոպոս Հայոց Լեհաստանի 'ի վերջ ժէ դարու . և այլն : Ասոնցմէ աւելի նշանաւոր է Բաբերդէն երկու ժամ հեռի հիւսիսաւորմը Վարդուհան աւանն , գուցէ վարազ-աւան կոչուած հին ատեն . ա.

նունն, պարսպաց մնացորդքն, աւերակք եկեղեցեաց, որոց թիւը 24^ի կը հանեն տեղացիք, թէ և հիմայ միայն իրեքն որոշ կ'երևին, կ'իմացընեն որ նշանաւոր տեղ մը, քաղաք մ'էր հին ատեն. բայց պատմութեանց մէջ չեմ յիշեր. իսկ կիսաւեր եկեղեցեաց մէկուն մէջ սեան մը վրայ թուական մը կայ 500 տարիէ հին, « 22^թ (1340) 'ի բարեխաւս ֆռանկին ». որ ֆռանկ աւնունով մէկու մը յիշատակ խաչ մը քանդակուած կը նշանակէ. իր 2000 տանց տեղ, ինչպէս որ կ'աւանդեն թէ ունէր, հիմայ հազիւ 20 տուն կայ: Բայց այն եկեղեցեաց մնացորդներուն մանր քանդակներն, կիսակործան գմբէթներն, վայելուչ ձևերն, և մանաւանդ պատերուն գունաներկ պատկերներն բաւականէն աւելի կ'իմացընեն տեղւոյն հարստութիւնն և բարգաւաճանքը. փառքիկ Անի մը կրնանք ըսել, գուցէ Գեւորացոց վաճառականութեամբ ալ ծաղկած. ասկէ 150 տարի առաջ լատին քարոզիչ մը (Հ. Մոնիէ) այսպէս կը գրէ այս տեղէն անցնելով (1711). A juger de ce lieu par les mesures de deux grandes églises ornées de mosaïques, et par les autres restes d'un grand mausolée, il est à croire qu'il était autrefois plutôt une ville qu'un village. Կ'երևի թէ պղտիկ գմբէթաւոր եկեղեցին է mausolée (շիրիմ) կոչածը: Ամեն տեսնող ճամբորդք հիացեր են այս շէնքերու վրայ. որոց մէկն ալ եղած է անշուշտ՝ վերոյիշեալ լատին քարոզչէն առաջ Երանելի տէր Կոմիտաս Նահատակին եղբայրն՝ Երեմիա Չէլէպի. « Տեսաք աչօք... (կ'ըսէ) 'ի բա... » բերդու գաւառն կամարակապ եկեղեցիք, յօրինեալ պատկերօք, զորս » 'ի նկատելո՞ կարծէ որ թէ վարպետն » նոր է նկարեալ զպատկերսն. և սուտ » չասեմ թէ պակաս լինի արհեստ նը... » կարին քան զօրինաց նկարեալս. հիա... » ցուցանէր զմեզ և լացուցանէր զտեսողս. հինգ զրամբք եկեղեցի և հինգ » խորանաւ, և 80 փէնչէրէիւ. յորոց » միջի հօտք դաւրից (ոչխարաց) պառ...

» կէին »: — Միայն այս տեղս չէ որ դաւարները տաւադած տեսանք և լացիւք. այսպէս էր Անին ալ, և ուրիշ հին քաղաքատեղիք, մայրաքաղաքք Հայոց. հոն ալ լացիւք, կու լանք և պիտի լանք. և մինչև ցերբ...: Կրնանք արդեօք վայրկեան մը մխիթարուիլ տեսնելով այսպիսի աւերակաց նշխարիկ մը, պատկերիկ մը, ստուերիկ մը....

Կը շարունակուի:

Բարոյակաւս և քաղաքակաւս տնտեսութիւն:

(Տես էրես 53)

2. ԽՕՍԱԿՑՈՒԹԻՒՆ

Ընկերութիւն, և իրեն մարդկանց ընտայած շահերը:

Միւրըպոյի մէջ 1847 տարին ձախորդ գուշակութիւններով սկսաւ. սոսկալի արագութեամբ կ'աճէր ցորենոյն գինը: Մեծ տագնապ տիրած էր ամենուն մօտ, ցը մէջ. մենավաճառաց նկատմամբ միայն տրտունջ կը լսուէր՝ որոնք կ'արգելուին, կ'ըսուէր, ցորենին վաճառանոց բերուիլը, և գուրս երեցածն ամբողջ կը գնէին, յետոյ մեծագին տոկոսեօք ծախելու համար: Ամեն տօնավաճառ ըլլալուն՝ յուզմունքը կ'առաւելուր և գաշանց ազատագրութեան վախ կար: Արդէն՝ ինչպէս ըսինք, շատ գաւառներու մէջ մեծամեծ շփոթութիւններ ծագեր էին և մերձաւոր քաղաքին հանգստութեանը վրայ կը սկսէին վախնալ:

Եւ որ մեծապէս երկիւղալին էր՝ հանդիպեցաւ մի և նոյն ժամանակ. ցորենին սղութիւնն ստիպելով ուրիշ բաներու համար գործածուած ստակին մէկ մասը հացի ծախել՝ շատ տեսակ ապրանաց սպառումը նուազեցուցեր էր: Վաճառմանց այսպէս պակսելուն պատճառաւ մանրավաճառք դադրեր էին գոր...